

DOI: 10.26565/2227-1864-2024-95-05
УДК 316.344.42(477)(091):821.09-1(=161.2)ОРЛИК

Українська еліта у творчості Пилипа Орлика

Лариса Литвин

*кандидат філологічних наук,
старший викладач кафедри української літератури,
Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка;
(вул. Остроградського, 2, Полтава, 36000, Україна);
e-mail: chapel2012@.ukr.net; <https://orcid.org/0009-0003-8701-528X>*

Метою статті є окреслення кола української еліти та дослідження засобів її образотворення, які використані відомим українським гетьманом в екзилі й бароковим літератором Пилипом Орликом. Його поетичні збірки «Алکید руський» та «Гіппомен сарматський», а також окремі малознані панегірики побачили світ у «мазепинську добу», яка згуртувала навколо гетьмана військову, духовну та культурну еліту. Полтавська трагедія, доленосна для України й особисто для Пилипа Орлика, поділила українську еліту на вигнанців і російських прибічників. Погляд на життєві обставини він проявляє у листах, написаних серед іншого й до української еліти в Росію і в Західну Європу. «Діаріуш подорожній», що вівся ним упродовж 1720-1733 років, відбиває динаміку настрою автора, коло осіб, на яке Орлик покладає державотворчі сподівання, а разом із ним жанрові та художні переваги у творчості.

Аналіз засобів творення образу української еліти, яка жила в період діяльності Пилипа Орлика, у контексті його суспільно-політичних орієнтирів та естетичних уподобань забезпечується поєднанням біографічного, інтертекстуального, феноменологічного, культурно-історичного та описово-аналітичного методів.

У статті досліджено феномен української еліти XVII-XVIII ст., визначене коло осіб, які склали українську еліту того часу і стали об'єктом літературних зацікавлень Пилипа Орлика, - Іван Мазепа, Іван Обидовський, Стефан Яворський, Данило Апостол; прослідковано характер використання художніх засобів різноманітних барокових стильових реєстрів, за допомогою яких створюється більшість образів.

Ключові слова: Пилип Орлик, літературна діяльність, панегірики, епістолярій, діаріуш, еліта, образ, автор.

Пилип Орлик – відомий український державотворець, політик і літератор помежів'я XVII-XVIII ст., коли українська культура набула найсильнішого свого росту і коли після полтавської трагедії на кілька століть закреслилися її європейські перспективи. На долю Пилипа Орлика припали роки раннього визнання його державною елітою і часи забуття у вимушеній еміграції. Його літературна діяльність супроводжувала кар'єру писаря, що успішно складалася і завдяки мистецькому хистові, і через властиві йому комунікативні здібності. Маючи чеське походження, у ранньому дитинстві втративши батька, Пилип Орлик після здобуття освіти в Києво-Могилянській академії опинився в колі української козацької еліти і до кінця життя всіма засобами гетьмана-вигнанця вів її до європейської спільноти. Його трактати «Вивід прав України» та «Маніфест до європейських урядів» (1712), а особливо «Пакти й конституції законів та вольностей Війська Запорозького» (1710) задекларували будівництво української держави на засадах угоди між гетьманом та національною елітою. Погляд на українську еліту виявляється і в Орликових художніх текстах.

Літературна спадщина Пилипа Орлика складається з віршів, які досліджували М. Трофимук, О. Трофимук, В. Шевчук, Т. Кремінь, Дж. Броджі Беркофф, і щоденника, проаналізованого Д. Бовуа, В. Соболя і Р. Радишевським. Принагідні зауваги про вірші робили В. Свєрбигуз і О. Новик. Осяжний епістолярій Орлика, який ще поповнюється віднайденими листами, вивчає М. Трофимук.

Пилип Орлик належав до кола української еліти мазепинської епохи, для якої літературна, духовна, державна або військова діяльність жили барокову інтелектуальну творчість. На зміну родовій еліті власників земель і спадкових прав, прийшла енергійна освічена молодь, якій протегував Іван Мазепа. Про появу нової козацької аристократії зазначив В. Шевчук: «Навколо гетьмана складається цілий літературно-науковий гурток, до складу якого увійшли видатні письменники-панегіристи та найблискупіші версифікатори свого часу Іван Щирський, Лаврентій Крщонович, Орест Бучинський-Яскольд, Іван Орновський, Пилип Орлик, св. Дмитро Туптало-Ростовський, Самійло Мокриєвич, Петро Армашенко, св. Іоан Максимович, Антоній Стаховський та інші. Безумовно, одним із найблискупіших представників “мазепинського” гуртка був і молодий Симеон Яворський» [12, с. 516].

Стефан Яворський, викладач поезиї та богослов'я в Києво-Могилянській академії порекомендував Варлааму Ясинському Пилипа Орлика для писарської роботи при митрополичій консисторії. «Саме С. Яворський, разом із П. Орликом та І. Орновським, і складають цю вужчу групу, і саме вони піднесли у своєму часі вірш не тільки на виняткову технічну висоту, а й незмірно ускладнили його вигадливими, як і вимагало високе бароко, образами-метафорикою, філософськими рефлексіями та вельми численними античними уподібненнями, через що ці твори (а ще й писані здебільшого польською, часом латинською мовами, і тільки зрідка книжною українською), для сприймання читача без відповідного рівня освіти ставали важкими, відтак призначалися для читача особливого, елітарного, не просто освіченого, але високоосвіченого» [12, с. 517].

Справді відомим художнім твором Пилипа Орлика став панегірик «Алкід руський» (1695), у якому він долучився до поетичного культу Мазепи, що склався завдяки державотворчій діяльності гетьмана. Низка військових перемог над турками й татарами у Нижньому Подніпров'ї та Північному Причорномор'ї у межах московських імперських завоювань, а також активне церковне будівництво викликали захоплення молодого канцеляриста. Він використовує свої знання з поезиї, греко-римської міфології, щоб створити образ гетьмана-тріумфатора і православного ревнителя – «Алцида булавнохвального» [8, с. 696]. Автор зіставляє вік золотий із віком залізним, який гетьман уславлює своєю лицарською відвагою. Образи і сюжети античних міфів поєднуються з українською топонімікою, створюючи такі семантичні поля, які під силу відчитати людині лише з академічною освітою. А сам Орлик добре знався на правилах барокової поезиї та риторики, бо вже у вигнанні на території Польщі він обурювався, що ксьондз у костелі проповідь «зганьбив мішаниною різних фабул та історій» [5, с. 283]. Він дбав про ідею і форму. О. Трофимук зазначає, що «основний ідейний акцент збірки оприявнює фігурний вірш, який демонструє бароковий синтез античної та християнської традицій, – буква “V” (Victoria-Звитяга) на постаменті у вигляді хреста» [11, с. 45]. Засоби візуалізації у вірші увиразнюють ім'я гетьмана, його герб, хрест як торжество перемоги християнства – усі ознаки гетьмана-переможця.

Наступна збірка Пилипа Орлика, «Гіппомен сарматський» (1698), написана з нагоди одруження його товариша з часів навчання в академії, Івана Обидовського, з Ганною Кочубей. Цю пару склали молодий ніжинський полковник і дочка генерального писаря, які, за задумом Івана Мазепи, повинні були дати

початок новій українській еліті, що стане основою української нації та козацької держави. О. Трофимук вважає, що «друга збірка намагається витворити задовільну ідеологему ініціації нового світу в Гетьманщині через ... виникнення нової династії» [11, с. 47].

При їхньому вінчанні у Троїцькому храмі Батурина Стефан Яворський виголосив проповідь з типово бароковою назвою «Виноград Христов, в нем же літоросль єдина от трьох: си єсть брак честный, един от 3 чинов: дівствующих, вдовствующих и супружных». Орлик у своїй збірці віршів називає небожа Мазепи, полковника Обидовського, гіппоменом (левом – Л. Л.) сарматського світу, який «догнав свою улюблену Атланту у Роських олімпіях і входить з нею у прекрасний духовний зв'язок» [8, с. 726]. Він відштовхується від легенди Геродота про давніх сарматів, які походять від шлюбу скіфських юнаків із амазонками, що започаткував козацтво.

Продовжуючи традицію, яка успішно склалася при написанні попередньої збірки, Орлик використовує античні образи і сюжети на любовну тему. Прикметно, що у вірші наголошується на численних військових перемогах Обидовського під керівництвом Мазепи. Це дає підстави О. Новик аналізувати панегірики Пилипа Орлика як явище батальної поезії, у яких «постає сильний герой-воїн» [4, с. 139]. Т. Кремінь каже про ці вірші як мілітаристські [3, с. 35], у яких, проте, «певні мілітаристські тенденції, поступово поступаються християнській моделі боротьби як оборони рідної сторони» [3, с. 36].

Чи не вперше в українській літературі у вірші-епіграмі йдеться про шлюб пари рівних. Чесноти полковника Івана Обидовського гармонійно поєднуються з доброчесністю доньки генерального писаря Ганни Кочубейвни:

З шляхетного так дому, в вічну приязнь
входить – Анна!

Анна! В ній жива цнота свої жнива

На огляд людям рукою збирає.

Тут скромність, сором дівочий – на диво!

Вартніший, певно, ніж у Гелени

Із Лекедмони, й сяє [8, с. 733].

Життя Ніжинського полковника Обидовського, який після азовського походу зробив карколомну кар'єру – був призначений наказним гетьманом, трагічно закінчилося в Естонії в ході колоніальних завоювань північних територій. Трагічна смерть представника молоді української військової еліти стала прикладом колоніального визискування важливого ресурсу метрополії.

Можна побачити, що барокова пишнота панегіриків на пошану Мазепи і Обидовського виказує усі ознаки цього стилю. Разом з тим Дж. Беркофф слушно зауважує, що вірші несуть риси протестантської етики, за якою «славу й почесні не можна купити, вони не приходять із багатством, їх треба завоювати військовими чи інтелектуальними трудами» [1, с. 86].

Т. Кремень відносить до літературного спадку Орлика, який зробив його одним із кращих поетів зрілого бароко, вірші на пошану миргородського полковника Данила Апостола [3]. Ще будучи студентом Києво-Могилянської академії Пилип Орлик на початку 1693 р. написав панегіричного вірша «Щасливе передбачення тріумфальної перемоги над ворогом із гербових знаків вельможного його милості пана Данила Апостола, діяльного і в рицарській справі досвідченого миргородського полковника Війська їх Царської Пресвітлої Милості Запорозького».

Полтавська поразка цілковито змінила українську еліту і погляд на неї новообраного гетьмана Пилипа Орлика. Після смерті Мазепи відбулася його анафемація, здійснена в Москві митрополитом Стефаном Яворським, на противагу якому Орлик зберіг приязнь до старого гетьмана.

Це впливає зі стилю одного з найвідоміших його листів, написаного до Стефана Яворського 1/12 липня 1721 року. У листі, який носить сповідальний характер, він вдається до виправдання рішення Мазепи пристати на бік шведського короля Карла XII. Пилип Орлик формує аргумент про захист «спільного добра Матки моєї вітчизни бідної України, всього Війська Запорізького і народу малоросійського» [6, с. 26]. Мирослав і Олександра Трофимуки, спираючись на текст листа, висновують, що українська еліта прагнула укласти військову спілку зі шведським королем Карлом XII, організувала таємні зібрання, вивчала політичні документи, підштовхувала тим гетьмана до рішучих дій [10].

У високому стилі Орлик говорить про мудрість старого гетьмана, який по-філософському міркує про своє рішення: «Чи то ж можливого, лишивши живе, шукати мертвого і, відпливши від одного берега, іншого не досягнути» [6, с. 16]. Ресурсом низького стилю стають переважно прислів'я, якими Орлик виказує численні утиски московитів, «під якими козак, як перепілка під яструбом, не можуть голови підняти» [6, с. 29], та просторічні висновки на зразок «хто ж би був таким дурнем» [6, с. 12], «у нареченої волосся довге, а розум короткий» [6, с. 24], «яйця курку вчать» [6, с. 26] тощо. У такий же спосіб передається листування гетьмана з польською княгинею Дольською, наполегливість якої буцімто мала вирішальний вплив на рішення Мазепи. Образ цієї жінки є алюзією до біблійної Єви, яка підбурила чоловіка на непослух Богові. Дольську він називає «дурна баба» [6, с. 15], «казиться та баба» [6, с. 16], володарка «шалених принад» [6, с. 16], «о проклята баба» [6, с. 24]. У листі до Стефана Яворського Мазепа постає державним діячем, одночасно мудрим, хитрим та простуватим.

У цьому листі згадується ще одна поважна особа – миргородський полковник Данило Апостол. Він показаний розсудливим чоловіком, який спонукав Мазепу на доленосне рішення словами «очі всіх на тебе уповають, і не дай Боже на тебе смерті, а ми зостанемося в такій неволі, то і кури нас заGREBуть» [6, с. 20]. Цей запис підтримує позитивну характеристику досвідченого полковника, який, як відомо, ненадовго підтримавши Мазепу, одним із перших перейшов на бік ворога – Петра I. Данило Апостол, уславлений Орликом в панегірику за бойові звитяги колонізаторського штибу на Азові, непогано адміністрував території Миргородського полку, мав авторитет серед військових еліт і значні матеріальні ресурси у власності. Очевидно, що на якомусь етапі він зважив шанси учасників війни – шведів і московитів, і, будучи практичною людиною, підтримав царя. Орлик, інтелектуал, інтелігент і патріот, співчутливо ставився до Данила Апостола, коли його козацьке військо ставало частиною московських міліарних проєктів. Однак із призначенням Апостола гетьманом між ним та Орликом склалися конкурентні стосунки через спроби підпорядкувати собі Військо Запорозьке. Тому в щоденнику під 1728 р. він називає Апостола «миргородський сліпий біс, дійсний ошуканець, волоський хлоп і тому нечесної совісті» [Цит. за 2]. У такий спосіб образ Данила Апостола акумулює поєднання високих і низьких ознак.

Усе студентське і писарське життя Пилипа Орлика проходило у спілкуванні зі Стефаном Яворським, якого він вважав за вчителя. До Яворського він апелює у згаданому листі, сподіваючись на заступництво перед російським царем. Риторика Орлика суголосна з посадою митрополита Рязанського, сповнена поваги, до якого він звертається «пастиру і добродію», «учень до вчителя», «син до батька» [6, с. 10]. Актуалізуючи біблійну притчу про блудного сина, він просить Стефана Яворського про «батьківські обійми» [6, с. 10] – підтримку і прощення. Незважаючи на те, що лист залишився без відповіді і діяльної участі в долі Орлика, образ Стефана Яворського постає в трагічному модусі людини, колаборація якої супроводжувалася складними душевними переживаннями. Не з власної волі опинившись у Московії задовго до Полтавської трагедії, митрополит намагався поширювати православну і світську освіту серед місцевих еліт, і хоч як намагався бути корисним своїй батьківщині-Україні, однак не міг чинити опір вимогам царя.

Можна погодитися з В. Соболю, яка вважає, що і сам «Пилип Орлик постає зі свого діаріуша носієм шляхетних рис української тогочасної еліти» [9, с. 26], яка сформувала в собі особистість європейської орієнтації. Солідаризуючись із нею, О. Сліпушко говорить про гетьмана-вигнанця як про частину «національної еліти, яка стояла за незалежну Україну вже тоді» [7, с. 118].

Отже, Пилип Орлик являє собою феномен політичного діяча і творчої особистості, яка жила на переломі епох і акумулювала у свій ресурс широкі засоби барокового стилю. У різних літературних жанрах він показав низку представників української еліти, що на тривалий

час визначила московський і європейський вектори розвитку. Створюючи образи Івана Мазепи, Івана Обидовського, Стефана Яворського, Данила Апостола, Пилип Орлик використовує різноманітні художні засоби барокових стильових реєстрів.

Список використаної літератури

1. Броджі Беркофф Дж. Сакральне і світське весільне красномовство при дворі Івана Мазепи // Пилип Орлик: життя, політика, тексти : матеріали Міжнар. наук. конф. «Ad fontes» до 300-річчя Бендерської Конституції 1710 р., Київ, НАУКМА, 14-16 жовт. 2010 р. Київ : Пульсари, 2011. С. 80-102.
2. Коструба Т. Гетьман Данило Апостол // Літопис Червоної калини. Львів, 1993. Ч. 10-12 (28-30). С. 47-53.
3. Кремін Т. Віршований епос Пилипа Орлика: життя як парагон // Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Сер. : Філологія. Літературознавство. 2011. Вип. 158. Т.170. С. 32-36.
4. Новик О. Марсове поле, христове воїнство: повсякденність образу війни в бароковій поезії // Сіверянський літопис. 2024. № 4. С.138-147.
5. Орлик Пилип. Конституція, маніфести та літературна спадщина : вибрані твори. Київ : МАУП, 2006. 736 с.
6. Пилип Орлик і мазепинці. Джерела. Упор. Т. Таїрова-Яковлева. Київ : Кліо, 2022. 216 с.
7. Сліпущко Оксана. На пошану великого українця: Пилип Орлик (1672–1742) і його Діарій // Літературознавство. Мовознавство. Фольклористика. 2024. № 2 (36). С. 117-118.
8. Слово багатоцінне. Кн. 2. Київ : Аконіт, 2006. 800 с.
9. Соболев В. «Діаріуш» Пилипа Орлика як щоденник українсько-польського пограниччя // Слово і час. 2009. № 6. С. 20-26.
10. Трофимук Мирослав, Трофимук Олександра. Конституційна традиція України ранньомодерної доби. URL: <https://zbruc.eu/node/111403> (дата звернення: 12.11.2024).
11. Трофимук О. Літературна спадщина гетьмана Пилипа Орлика // Слово і час. 2010. № 10. С. 42-48.
12. Шевчук В. Пилип Орлик як письменник // Муза Роксоланська : Українська література XVI-XVIII століть : У 2 кн. Книга друга : Розвинене бароко. Київ : Либідь, 2005. 728 с.

Надійшла до редакції 16 вересня 2024 р.

Прийнята до друку 16 жовтня 2024 р.

References

1. Brogi Bercoff, G. (2011). Sacred and secular bridal eloquence at the court of Ivan Mazepa // *Pylyp Orlyk: his life, policies and texts: materials from International Scientific Conference "Ad fontes" in the name of 300 years from the day of adoption of Bendery Constitution in 1710*, Kyiv, National University of Kyiv-Mohyla Academy, 14-16 th. of October 2010, Kyiv: Pulsary, 2011, 80-102. [in Ukrainian]
2. Kostruba, T. (1993). Hetman Danylo Apostol // *Chronicle of the Red Viburnum*, Lviv, 1993. Part. 10-12 (28-30). 48-53. [in Ukrainian]
3. Kremin, T. (2011). Poetical epic poem by Pylyp Orlyk: Life is like a paragon // *Research papers from Chornomorsk Petro Mohyla State University*. S. Philology and Literary Studies, 2011. E. 158, V. 170, 32-36. [in Ukrainian]
4. Novyk, O. (2024). Mars field, Christ's army: the mundanity of the image of war in the context of baroque poetry // *Siverian Chronicle*. 2024. No. 4. 138-147. [in Ukrainian]
5. Orlyk, P. (2006). *The Constitution, manifests and literary legacy: Selctd works*. Kyiv: MAUP, 2006. 736 p. [in Ukrainian]
6. *Pylyp Orlyk and Mazepians*. Testimonials. Formatted by T. Tairova-Yakovleva. Kyiv : Klio, 2022. 216 p. [in Ukrainian]
7. Slipushko, O. (2024). For the glory of the great Ukrainian: Pylyp Orlyk (1672-1742) and his Diariush // *Literary studies, linguistics, and folkloristics*. 2024. No 2 (36). 117-118. [in Ukrainian]
8. *The preciousness of the word*. B. No. 2, Kyiv: Akonit, 2006. 800 p. [in Ukrainian]
9. Sobol, V. (2009). Pylyp. Orlyk`s "Diariush" as the diary of Ukrainian-Polish bordering // *Word and time*. 2009. No. 6. 20-26. [in Ukrainian]
10. Trofymuk, M., Trofymuk, O. (2022). Ukrainian constitutional tradition in the course of the early-modernist era. URL: <https://zbruc.eu/node/111403> (date of application: 12.11.2024). [in Ukrainian]
11. Trofymuk, O. (2010). Literary legacy of Hetman Pypyl Orlyk // *Word and time*, 2010. No. 10. 42-48. [in Ukrainian]
12. Shevchuk, V. (2005). Pylyp Orlyk as a writer // *Roxelanian muse: Ukrainian literature within the period from the 16th century to th 18th century (in 2 books)*. T. 2: Developed Baroque. Kyiv: Lybid, 2005. 728 p. [in Ukrainian]

Submitted September 09, 2024.

Accepted October 10, 2024.

Larysa Lytvyn, Candidate of Philological Sciences, Senior Lecturer of the Department of Ukrainian Literature; Poltava V.G. Korolenko National Pedagogical University (Ostrogradsky Str., 2, Poltava, 36000, Ukraine); e-mail: chapel2012@ukr.net; <https://orcid.org/0009-0003-8701-528X>

Ukrainian Social Elite in Pylyp Orlyk's Literary Works

The principal focus of the article is the determination of the circle of Ukrainian elite representatives and the examination of the means of their image features, that are used by the prominent Ukrainian hetman in exile as well as baroque literator Pylyp Orlyk. His poetry collections "Ruthenian Alcide" and "Sarmatian Hippomenes", in addition to several insignificant eulogies, which were published in the course of the "Mazepian era", united the military, religious and cultural elites around the hetman. Poltava tragedy, which was fatal for Ukraine and personally for Pylyp Orlyk, divided Ukrainian elites into exiled ones and Russian supporters. His life-driving perspective about the current circumstances is described in his letters aimed at Ukrainian elites in Russia and Western Europe. Orlyk's "Blank diariush" was journaled within the period from 1720 to 1733 and reflects the fluctuations of the author's mood, the circle of people, that is entrusted with the mission of state foundation by Pylyp Orlyk, along with genre and artistic preferences of his creations.

The main objective of this work is to research the means of creating the image of Ukrainian elites, who lived within the period of Pylyp Orlyk's activity in the context of his social, political, and aesthetic preferences, and is provided by the combination of intertextual, phenomenological, culturally-historical, and descriptively-analytical methods. On the foundation of the executed analysis, the summary stands thus: the research of the phenomenon of Ukrainian elites within the period from the 17th century to the 18th century took place, the circle of people, representing the Ukrainian elite of that period, who became the object of literary interest from Pylyp Orlyk (they are Ivan Mazepa, Ivan Obydovskyi, Stephan Yavorskyi and Danylo Apostol) took place, and the pattern of usage of various artistic means of various baroque registers, which are beneficial for creating the necessary images, was researched.

The one thing that can be safely assumed is that in his literary works, Orlyk depicts the image of Ivan Mazepa, Ivan Obydovskyi, Stephan Yavornytskyi, and Danylo Apostol, who were the brightest representatives of the Ukrainian elite of that period. There was an examination of distinct features of the application of literary means of various stylistic registers, that were the basis of the majority of literary images in Orlyk's work.

Key words: Pylyp Orlyk, literary activity, eulogies, epistolary, diariush, elite, image, author.
